

Тетяна Нагорняк

Донецький національний університет (м. Вінниця)

УКРАЇНА КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРОТИРІЧ СУСПІЛЬСТВА З ДЕРЖАВОЮ (НА ПРИКЛАДІ ПРОТЕСТІВ КІНЦЯ 2013 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 2014 РР.)

Tetiana Nagorniak. Ukraine through Contradictions of Society and the State (Protests late 2013 – early 2014).

The maturity of a state always correlates with the strength of the national (not ethnic) community's identity. The quality of such correlation becomes crucial and often improves during the trials. Peace has never existed without war, but worldwide development is constant in its changing cycles of colonization (confirmation of Empires/confederations, movement towards bipolarity, strengthening of military-technogenic human potential, globalization of economics and identity) and decolonization (territorial reconstruction of the world, development accent's shift towards the social equity, branding "comfort places", peripherality of capitalism). Each socio-political developments (war and a coup d'état, terrorism and AIDS, natural disasters and changes in social display) as attractors of such cycles actualize the question about the maturity of relations between a state and society. The form of such relationships could be designed by religion, political regime, social contract and establish systematic game rules. It converts political support for public institutions by masses into increasing of various incomes among the population (economic stability, legal, financial and social population security, distribution of capabilities and software and growth prospects system on the whole, it's symbolic and social equity). The chosen format of relationships between a state and society is the core of the system modernization, key actor's responsibility (government, community, business and media-environment) and the correspondence of their activity with a single strategic model (which system aims at) is a major factor in its successful renewal.

Key words: Ukraine, Ukrainian society, protests late 2013 - early 2014 in Ukraine.

Вступ

Миру без війни ще не існувало [1], а світовий розвиток ставий у своїй зміні циклів колонізації (затвердження імперій / конфедерацій, рух до біполярності, зміцнення військово-техногенного потенціалу людства, глобальність економіки та ідентичності) та деколонізації (територіальна реконструкція світу, зрушення акцентів розвитку у бік соціального капіталу, брендинг «комфортних місць», периферійність капіталізму). Кожні соціально-політичні зрушення (війна і державний переворот, тероризм і СНІД, природні катаклізми та зміни соціального дисплею), як аттрактори таких циклів, актуалізують питання зрілості взаємовідносин Держави і суспільства. Форматом таких взаємовідносин можуть виступати релігія, політичний режим, соціальний контракт, встановлюючи системні правила гри, за якими політична підтримка державних інститутів масами конвертується в зростання здобутків населення різного роду (економічної стабільності, правового, матеріального та соціального захисту населення, поширення можливостей та забезпечення перспектив росту системи в цілому, її символічного та соціального капіталу). Обраний формат взаємовідносин держави і суспільства виступає стрижнем модернізації системи, відповідальність ключових акторів (влади, громади, бізнесу, медіа-середовища) та відповідність їх діяльності єдиній стратегічній моделі, якої прагне система, є основним чинником її успішного оновлення. Контрольні точки взаємовідносин держави і суспільства віддзеркалює медіа-простір. Якість останнього (як національного, так і світового – зовнішнього до системи, що трансформується) закріплює за медіа-представниками ролі від професіоналів, здатних створювати адекватну картину світу, до «стерв'ятників», які проти усіх, та обслуги окремих акторів, їх рупорів та райтерів. Полідисциплінарні дослідження взаємовідносин між державою та суспільством доводять, що вони обумовлені принципами, які сформовані:

- історично (форма взаємовідносин держави та індивіда, територіальний устрій, адміністративне управління, історична пам'ять) та цивілізаційно (ментальні риси населення, його етнічний склад та моделі світосприйняття, здатність до самоорганізації), та автентичні

форми політичного гено-тексту (автентичного пласту ментальних цінностей народу, що віддзеркалюються у вербальних та невербальних дискурсах) [2; 3];

- геоекономічно (фактори первинної природи - ресурси, локація; створені людиною чинники розвитку - традиційні капітали системи [4], фінансові потоки, агломераційний ефект, людський капітал, інфраструктура, тип економіки та управління [5];

- поточним соціальним дисплеєм (соціальна стратифікація населення, групи інтересів, соціальні ролі, пріоритетність та статусність інтеракцій в суспільстві, соціальні коди [6], інтелектуальний та культурний ресурси нації, зрілість територіальних громад);

- політико-інформаційним середовищем (політичні дискурси та фено-текст системи (сучасні прояви політичного тексту у вигляді меседжів і промов, що їх продукують автори і модератори тексту з метою встановити контроль над центром структури політичного тексту) [7; 8], організація влади та розвинутість громадянського суспільства, прозорість виборів та системи правосуддя, зрілість політичного ринку, якість медіа-поля, забезпечення політичних прав і свобод громадян).

Принципи – це спрямовувачі людської поведінки, які, безумовно, мають стійку і постійну цінність [9]. Маючи принципи, на підставі яких ведеться діалог між суспільством та державою, держава-нація мусить напрацювати цінності й вкласти їх до Центру структури тексту суспільства (це принциповий, системоутворюючий стрижень, на який орієнтується нація – ціннісні установки суспільства, які позитивно сприймаються абсолютною більшістю населення) [10], що виступав би однаково визначальним маяком у діяльності державних інститутів, медіа-представників, суспільства.

Події кінця 2013 – першої половини 2014 рр. в Україні стали кульмінацією протистояння держави і суспільства у форматі «верхи» не хочуть, а «низи» змогли. Ця стаття є спробою автора усвідомити сутність українських подій цього періоду по осі конфлікту держава – суспільство у контексті подальшої модернізації України. Протистояння держави і суспільства в Україні тлумачаться автором як результат «напрацювань» системи у контексті її модернізації на 2013 рік, серед яких, об'єктивні та суб'єктивні (відповідно до діючих ключових фігур) чинники:

- історико-об'єктивні (централізований етатизм в управлінні та соціальний запит на «сильну руку» в населення внаслідок тривалого несамотійного розвитку українських земель, територіально-адміністративний устрій - спадок радянської системи, непорозуміння між Заходом та Сходом України відносно символів, які містить історична пам'ять й автентичні форми політичного гено-тексту) та цивілізаційні (суперполіетнічний склад населення (більше 130 етносів), схильність до хуторянства, вільнодумства, щирості та родинності, самоорганізація в малих групах);

- геоекономічні об'єктивні (багата природними ресурсами країна із локацією на перехресті європейських шляхів), відтік активів за кордон (як фінансових потоків, так і людського капіталу), високий агломераційний ефект із депресивними прикордонними пустотами, слабка інфраструктура, ручне керування економікою, хибна екологія);

- поточний соціальний дисплей українського суспільства (сплощення піраміди соціальної стратифікації населення (маргіналізація середнього класу), непрозорі соціальні ліфти, формування клік, де особистісна відданість пріоритетніша за професіоналізм, зрощення фінансового і політичного капіталу, локальні групи інтересів (регіональні ФПГ, «Сім'я») та соціальні ролі для «своїх», примітивні соціальні коди, високий рівень інтелектуального капіталу нації та якісні зрушення у бік посилення соціального капіталу груп, незрілість територіальних громад);

- поточне політико-інформаційне середовище (пустота Центру структури українського тексту, суперечність політичних дискурсів та фено-тексту України, непрозора організація влади й виборів, системи правосуддя, заангажованість мас-медіа та НГО, незрілість політичного ринку, порушення політичних прав і свобод громадян, монополізація влади Президентом України В.Януковичем, фактично монопартійність, парламентські вибори-2012 без виборів, відсутність інформаційної та національної політики на Донбасі та АПК протягом усіх років незалежності, слабкий національний брендинг [11], суперечливі кроки зовнішньої політики, інформаційна війна ззовні, симулякризація основних смислів української нації).

Внаслідок безвідповідальної діяльності держави з питань подолання протиріч (які накреслено вище), Україна продемонструвала світові безпрецедентний приклад самоорганізації суспільства «знизу». За своїм соціально-політичним змістом події кінця 2013 – першої половини 2014 років в Україні та особливо військовий конфлікт на Донбасі є найважливішою складовою загальносвітового феномену самоорганізації суспільства проти політикуму, не здатного презентувати інтереси суспільства та брати на себе відповідальність за громадян.

Геополітичний зріз протестів кінця 2013 - першої половини 2014 рр. в Україні

Найважчий геополітичний конфлікт між імперіалістичними системами США та ЄС з одного боку та російським субімперіалізмом - з іншого. Серед предметів конфлікту - контроль над Україною і спроби економічного ослаблення суперників шляхом втягування в цей конфлікт (введення санкцій з боку ЄС для РФ, в Україні – з боку РФ та пострадянських держав, що її підтримують, інтереси енергетичної індустрії США та РФ, інформаційна війна світового масштабу, докази причетності української та російської сторони до загибелі пасажирського літака «Боїнг-777» Малайзійських авіаліній). Ескалація геополітичного конфлікту на тлі активізації політичної кризи в Україні набуває як відкритих форм засудження ролі РФ у військовому конфлікті в Донбасі, так і містить елемент змови щодо України (визначеність зон впливу в т.з. «федерації» під спільним протекторатом). Геополітичний конфлікт США/ЄС з РФ має реальні втілення у військових операціях на території України кінця 2013 – першої половини 2014 років та в контрольованому розпалюванні повномасштабної світової війни.

Як наслідок геополітичного тренду тяжіння світу до біполярності, насамперед стають уразливими периферійний капіталізм та перехідні суспільства. Наддержави світу претендують на контроль цих територій і ресурсів, національні уряди не здатні протистояти з багатьох причин (не останні серед яких - корумпованість і державне зрадництво), суспільства самоорганізуються заради національних інтересів, територіальної цілісності та соціальної справедливості, долаючи випробування національного духа. Російський політолог Т.Ворожейкіна констатує: «У 2011-2014 рр. протестні виступи поширилися від Ріо-де-Жанейро, Сан-Пауло і Каракаса до Мадрида, Тунісу, Каїра, Софії, Стамбула, Москви і Бангкока. Всі ці протестні рухи об'єднувало гостре невдоволення сформованими інститутами, які не дозволяють людям домагатися своїх цілей за допомогою легальних політичних каналів. Це торкнулося як авторитарних (у Венесуелі, Україні, Росії і арабських країнах), так і демократичних (у Бразилії та Іспанії) політичних режимів. У більшості випадків протест проти корупції, що пронизує державні інститути і правлячі групи, ставав найважливішим фактором, що об'єднував тих, хто вийшов на вулиці. У цьому протесті злилися різні вимоги – від соціальної справедливості і більшої рівності до демократії і чесних виборів. Ці рухи неможливо адекватно описати в традиційній «право-лівій» системі координат. Десятки, а то й сотні тисяч людей виходять на вулицю, спонукувані насамперед гострим почуттям неприйняття політичного устрою, в якому вони, по суті справи, позбавлені права голосу... Досі Україна погано використовувала можливості, які відкрилися перед нею і після отримання незалежності в 1991 р., і після «помаранчевої революції» у 2004 р. Може бути, що цього разу зміна влади і суспільства та взаємовідносин між ними не залишаться «великою ілюзією» української революції; а російська влада, головний душитель і руйнівник її демократичного потенціалу, зрозуміє, зрештою, що в Україні їй протистоїть сильніший духом супротивник» [10]. Зв'язок між геополітичними та соціально-економічними чинниками протистояння держави та суспільства в Україні тісний. Показовим є факт, що в структурі боргу України близько 60% становлять боргові зобов'язання перед США і 30% перед Російською Федерацією. І це може використовуватися ними для тиску на політичне керівництво України.

Соціально-економічний зріз протестів кінця 2013 першої половини 2014 рр. в Україні

Потрібно зауважити, що в Україні, незалежно від прапорів і гасел, усі майдани кінця 2013 – початку 2014 років мали економічну складову і повстали насамперед проти олігархізації влади, соціальної несправедливості, люмпенізації не просто окремих професійних страт, а цілих територій, вимивання середнього класу в суспільстві. Просто олігархи у кожного майдану були свої (влада В.Януковича для одних і «київська хунта» для інших). Майдан

кінця 2013 – першої половини 2014 рр. – масова багатомісячна акція протесту в центрі Києва, що почалася 21 листопада 2013р. у відповідь на призупинення урядом М. Азарова підготовки до підписання економічної частини угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом.

Економічні страйки проти політики уряду М.Азарова розпочиналися у невеликих містах (Краснодон, Кривий Ріг, Торез). По мірі поширення масових протестів й трансформації їх у Євромайдан/Антимайдан, а потім у війну на Сході України, ставало більш помітним (для усіх регіонів) зростання тарифів і загравання з олігархами нового уряду А. Яценюка, нагнітаючи ескалацію конфліктованості між центром і регіонами, між Донбасом та іншою Україною, між мігрантами зі Сходу та тими, хто залишився в зоні АТО. Протестний рух, артикульований на соціально-економічній основі, постійно переводився у політичне поле як геополітичними акторами, так і представниками українського політикуму, які прагнули отримати дивіденти за рахунок самоорганізації суспільства.

Проте обсяг тіншового сектору економіки складав 50% (за офіційними даними) [12]. Позитиву у такому показнику мало, але потрібно враховувати, що специфіка української тіншової економіки – у можливості отримання нелегальних прибутків не лише олігархами, а й простими людьми. І це рятувало на перших етапах монополізації тіншової економіки (у 2010 р.) при постійному зростанні безробіття в промислових містах та селах України. В суспільстві сформувалась практика обману держави на усіх рівнях. Логічно, що централізація економіки в руках «Сім'ї», повернення її в початок 1990-х із «смотрящими» в регіонах, зовнішнє управління концернами та корпораціями призвели до додаткових податкових, банківських, фінансових та гуманітарних схем, а в результаті до «смерті» малого і середнього бізнесу, збільшення верстви безробітних, зростання кількості людей, які знаходяться за межею бідності в Україні (офіційно 35%, неофіційно – 55% населення країни [13]). За таких умов громадські протести й військові операції на Луганщині і Донеччині перевели економіку в режим воєнного часу без офіційного введення військового стану, що обернулося в результаті наступним:

- 3 жовтня 2013р. національну валюту (гривню) девальвували більше ніж на 50%. З початку 2014р. інфляція в річному вимірі склала більше 30%;
- рівень життя населення впав приблизно на 25%, падіння реальних доходів – майже на 20% (до \$ 250), в реальності – значно більше;
- ціни на пальне піднялися на 35-40%, на різні сорти хліба – від 30 до 70% [12] ;
- міграція жителів Донбасу призвела до того, що Донецьк – лідер в ефективності корпоративного управління, у доступності новітніх технологій та за рівнем розвитку бізнесу в Україні – не просто майже припинив свою промислову та фінансову діяльність, а залишився пустим і вмираючим через осередки сепаратизму, розташування бойовиків-найманців, перетворившись у фронтову зону АТО.

Україна названа:

- однією з найбільш бідних країн у світі, нарівні з Африкою,
- державою з частково авторитарним режимом нарівні з Косово,
- місцем із нещасливими людьми, поряд із Зімбабве та Суданом,
- корумпованою країною (на одному рівні з Конго й Центральноафриканською республікою) [14; 15; 16].

Артикуляцію протестів на Донбасі навколо соціально-економічних проблем спробували використовувати як офіційний Київ, так і самопроголошені уряди «народних республік» ДНР та ЛНР. На етапі їх реалізації не відбулося ані втілення у життя проголошеного на майданах, ані об'єднання громади без політики в єдиному антиолігархічному прориві для України. Офіційний Київ вустами голови Уряду А. Яценюка (у контексті децентралізації замість федералізації) запропонував під час Харківського круглого столу експеримент щодо економічної самостійності Донбасу, який має прогнати себе самостійно (пряма дотація бюджету на 180 тис. шахтарів становить 34 млрд. грн.). Серед рішень соціально-економічного спрямування, які проголошені «народним губернатором Донеччини» П. Губаревим, націоналізація власності великого приватного капіталу – першочергове завдання. Втілення в реальне життя країни обох пропозицій мало б колосальні наслідки для України і всього

пострадянського капіталізму. Тобто могла виникнути ситуація свого роду «хитрості розуму», як Гегель називав прокладання свого курсу історії крізь різні суб'єктивні дії.

Ультрареакційні російські націоналісти («Русский Мир», «Изборский клуб», «Восточный Фронт») за підтримки УПЦ МП формально розпочали соціальну (не соціалістичну) антиолігархічну революцію, що й стало зрозумілим й прийнятним для більшості мешканців регіону. Але після арешту її ідеолога П. Губарева («другого» після російських – А. Дугіна та В. Крилова) трансформувалася у військову операцію професійних найманців з метою «спасення русских Донбасса» під керівництвом представників Москви О. Бородая, І. Стрелкова, О. Ходаковського та інших. Євроінтеграційні гасла ідеологічних лідерів Майдану теж трансформувалися у переформатування державної влади, мобілізацію та швидке відтворення боєздатної армії при залученні громади, дострокові президентські вибори та війна на Донбасі. Цій трансформації сприяла складна ситуація у взаємовідносинах регіональних політичних еліт та ФПГ з ДНР/ЛНР. Спочатку там була присутня зацікавленість еліт у тиску на Київ з метою перерозподілу повноважень і фінансових потоків, але ситуація безумовно вийшла з-під контролю після виходу на перший план військового крила сепаратистів (Бородая – Ходаковського). Яскравим відображенням цього є як конфлікт «господаря Донбасу» Р. Ахметова і ДНР, так і рокировки у складі керівництва сепаратистів (Захарченко – Михайлов). Міжолігархічні війни на території України й локально в Донбасі – теж складові чинники трансформації громадського руху у воєнний конфлікт. Ключовими гравцями останнього виступають: «дніпропетровські» на чолі із І. Коломойським (він давно знаходиться у конфронтації з Р. Ахметовим й після повернення в Україну та отримання посади губернатора Дніпропетровщини демонструє загальнодержавні претензії (батальйони «Дніпро», укріплення державного кордону, бізнес-конфлікти з РФ в АРК, участь у парламентських виборах та локальний контроль південно-східних областей); неоднорідні «донецькі» – Р. Ахметов, оточення В. Януковича (В. Пшонка, В. Захарченко та ін.); група реваншистів Партії регіонів (О. Єфремов, Т. Бахтеева, М. Левченко); група «младореформаторів» (В. Хомутич, О. Клименко, С. Арбузов та ін.); київські, які мають інтереси на Донбасі (В. Медведчук, П. Порошенко, А. Яценюк та ін.).

Економічно вигідний сценарій для України за цих умов був можливий, але він так і залишиться в історії як її нереалізований шанс. Зіткнення нової економічної політики офіційного Києва та «народних республік» могло стати не стільки конфліктом держави (центру) і сепаратистів, скільки класовим конфліктом (який і придушили усі його сторони, підмінивши соціально-економічну боротьбу політико-територіальною війною з серйозною бронетехнікою і масовими жертвами (через загрозу власній олігархічній системі в РФ та в Україні, в т. ч. й на Донбасі). Суто уможливлено, таке об'єднання прогресивних компонентів Майдану і Антимайдану на основі соціально-економічної програми деолігархізації України «знизу» і відмови від зовнішнього впливу - той малоімовірний шанс «дива» для України, яке не сталося. В результаті на кінець липня 2014 року Україна у стані війни, політичної й економічної кризи та гуманітарної катастрофи готується до переобрання парламенту.

Політичний зріз передумов та наслідків протестів кінця 2013 - першої половини 2014 рр. в Україні

Президентські і місцеві вибори 2010 року дали старт зміцненню вертикалі влади «донецьких» у столиці і в регіонах. За рівнем «кумівства» у політиці Віктор Янукович значно перевершив Віктора Ющенка. «40 осіб з найближчого оточення Президента (брати, сестри, діти, куми) займають різні пости в держорганах, судах і працюють депутатами Верховної Ради або місцевих рад. Всі разом вони утворюють загін чисельністю майже в 100 осіб» [12; 13]. На початку 2011 року в лексикон українців входить фраза «Я з Донецька», що набуває формату загрози і великих претензій. Реванш ПР після програшу в 2004 році був блискавичним і всеосяжним. Україна у 2011 році перетворилася на піраміду з єдиним центром управління, де «вірність лідерові партії» і «партійна доцільність» були найвищими критеріями залучення в команду президента. Обидва критерії включали в себе територіальну приналежність. Міграція «донецьких» до Києва разом із демографічними показниками 2011 року позбавили

Донецьк статусу «міста – мільйонника». За перші місяці президентства В. Янукович створив єдину вертикаль влади, зробив масштабні кадрові перестановки як у центральних, так і в місцевих органах влади. 2012 рік був парламентським. Він увійшов у політичну історію України як рік виборів без вибору, бо усі п'ять політичних партій, що пройшли до ВРУ, були проектами президента й не мали створювати йому опозицію (КПУ, ПРУ, «УДАР», ВО «Батьківщина» та «Свобода»).

Керованість «зверху» та свавілля судів і міліції, фіскальних служб та ЗМК призвела до політичних протестів, перший з яких отримав назву «Врадіївський Майдан» – акції народної непокори в смт Врадіївка (Миколаївська область) та в ряді населених пунктів України, включаючи Київ, у період з 30 червня по 15 серпня 2013 року. З 7 по 17 липня 2013 р. жителі Врадіївки (разом з представниками політичних партій «Удар», БЮТ, «Свобода») ініціювали «похід на Київ» (400 км). Мітинги проти свавілля міліції пройшли в Донецьку і Львові, Одесі та Івано-Франківську, Запоріжжі та Дніпропетровську, Сімферополі та Харкові. Головною вимогою було покарання винних у «врадіївському» злочині, в інших злочинах міліції та відставка міністра внутрішніх справ О.Захарченка. Врадіївський Майдан було придушено «Беркутом» та іншими силами МВС, але це стало початком багатомісячної акції протесту, що почалася в столиці 21 листопада 2013р. у відповідь на призупинення урядом М.Азарова підготовки до підписання угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом і була підтримана виступами населення в більшості міст України. Після Вільнюського саміту «Східного партнерства» (28-29.11.2014 р.), розгону наметового містечка опозиції та прийняття 16 січня 2014 р. Верховною Радою законів, що передбачали посилення санкцій за участь у масових протестах, Майдан прийняв принципово антипрезидентський та антиурядовий характер.

За півроку (з обрання нового парламенту в жовтні 2012 р. та до масових протестів по всій Україні влітку 2013 р.) В. Янукович та його команда знизили свій рейтинг довіри до 3%, що й підштовхнуло проросійське оточення (С. Ключев, В. Медведчук, В. Пшонка, О. Захарченко, С. Курченко, О. Клименко) до краху. Деякі експерти пов'язують остаточну втрату президентом державницьких принципів управління з хворобою та смертю одного з його консультантів Ю. Левенця.

22 лютого 2014р., після втечі В.Януковича з країни, Верховна Рада прийняла постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень і призначення позачергових виборів Президента України» на 25 травня 2014 р. З 23 лютого обов'язки президента України були покладені на голову Верховної Ради Олександра Турчинова. Виборча кампанія в основному розгорталася між Ю. Тимошенко (яку звільнили за вимогами Майдану з в'язниці) та П. Порошенком (компромісною фігурою для суспільства, економічних та політичних еліт). Президентським виборам передували анексія Криму Росією на підставі референдуму, Вихід України з СНД, «Російська весна», повернення України до Конституції 2004 року, масовий вихід депутатів ВР з партії регіонів, переформатування парламенту та ряд достатньо поспішних законів, прийнятих ВРУ, теракти в Одесі та Маріуполі, які збільшили кількість тих, хто прийшов на «референдуми» в Донбасі з метою виступити проти «фашистів, які вбивають людей», обумовили піар-кампанію Р. Ахметова та призначення людей І. Коломойського в державні органи влади на сході України. На думку автора, прихід до влади в Україні колишньої опозиції і спроба скасування новим українським керівництвом закону «Про засади державної мовної політики» спровокували політичну кризу в Криму і масові протести в південно-східних областях країни, які переросли у збройний конфлікт.

В Україні на початку 2015 року склалися декілька «фронтів»:

1) Інституційний (інститути влади та інститути самоорганізації суспільства). Формалізованим предметом першого фронту можна вважати зовнішній вектор розвитку. Прихильники Євроінтеграції – Інститути Майдану (Штаб національного спротиву, ВО «Майдан», Народна Рада України), фракції у ВРУ (ВО «Батьківщина», УДАР, ВО «Свобода»), позафракційні депутати, КМУ (з 27.02.2014 р.), партія ДемАльянс, ГО (Меджліс, Автомайдан, Ультрас, КПСД (Комітет патріотичних сил Донбасу), КВУ (Комітет виборців України), КУН, УП «Собор», УНА-УНСО), обласні ради Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської областей, загони самооборони, «Правий сектор»,

«Нацгвардія»). Прихильники проросійського вектору розвитку України – МВС У, КМУ (до 22.02.2014 р.), внутрішні війська, «Беркут», «Грифон», «Тигр», ДАІ, СБУ, ГПУ, Партія регіонів, ВР АРК, проурядові політичні та громадські утворення («Восточний Фронт», «Русский Мир», «Єдиний вибір», «Український фронт»), дружини правопорядку, Донські козаки, обласні ради Херсонської, Донецької, Луганської, Харківської, Дніпропетровської, Кіровоградської областей, ДНР (Д. Пушилін), ЛНР (В. Болотов), «Новоросія» (О. Царьов), офіційні представники Кремля на території Донбасу (О. Ходаковський, О. Бородай та інші).

2) Збройний (військові угруповання офіційні та самостворені громадою). Предметом військового конфлікту, що розгорнувся в Луганській та Донецькій областях України, є адміністративно-територіальний статус Донбасу. Представниками держави, які відстоюють цілісність території України та український Донбас є Нацгвардія, регулярна армія України, Генеральний штаб АТО, батальйони «Донбас», «Днепр 1», «Днепр 2», «Айдар», «Азов», «Миколаїв», «Полісся», «Черкаси» та інші. Військові угруповання, які вважають, що Донбас має бути самостійним державним утворенням чи суб'єктом РФ, це – «Оплот», «Восток», «Слов'янське ополчення» (І. Гіркін), «Зоря», «Народне ополчення Донбасу» (І. Безлер), «Альфа» і ГРУ (РФ).

3) Соціально-політичний (учасники масових протестів та суспільні групи інтересів) фронт набув назв «Майдан» і «Антимайдан». Як зазначалося вище, Майдан і проросійські протести на Донбасі (Антимайдан) за природою своєю є явищами аналогічними в тому плані, що більшість людей невдоволені саме соціально-економічною системою, корупцією влади та незахищеністю населення. Можна стверджувати, що Майдан не був однорідним та з часом набував різних форм боротьби. Безпрецедентним був перший Майдан (до відставки В. Януковича та його Уряду), куди вийшли інтелігенція та представники великого і середнього бізнесу, студенти і пенсіонери – усі верстви населення з Україною в серці. Переобравши владу, вони повернулися в свої оселі й на робочі місця, а на Хрещатику утворився інший Майдан, який висловлював свій протест все частіше у крайній і примітивній формі – різновидів націоналізму чи геополітичної орієнтації через архаїчність та агресивність реакцій, патріархальність політичної культури. Громада Києва й не помітила як столиця перетворилася на брудне місто, у серці якого в наметах знайшли притулок безробітні та небажаючі працювати люди, називаючи себе Майданом. Інша ситуація склалася на Донбасі. Перші Антимайдани формувалися під впливом адміністративного ресурсу Партії регіонів (яка охопила не тільки місцеву владу, а й усіх керівників підприємств та значну кількість бізнесменів) та російських медіа. Майдан Донецька об'єднав інтелігенцію, студентство, загалом європейськи налаштованих людей. В одному місці на сусідніх площадках стояли дві різні громади, які не хотіли чути одна одну, що раз у такі публічні акції закінчувалися бійками та жертвами при невтручанні міліції та інших органів правопорядку. Останній фронт соціальних протиріч вийшов за межі мирних акцій протесту, а територіально – за кордони Донбасу і України. Кожна з соціально-політичних груп отримала підтримку. Майдан – з боку інших регіонів України, Антимайдан – з боку РФ. Ідеологічне протистояння мешканців одного регіону перетворилося на війну української армії з іноземними бойовиками та своїми громадянами-прихильниками розколу держави.

За таких умов відбулися позачергові вибори в Україні, які для більшості стали можливістю перекласти усю відповідальність на інших. І в цьому так само були однодумцями мешканці як Заходу, так і Сходу України. На тлі системної кризи, окупації двох областей України, анексії Криму Росією і зовнішнього тиску перемога П. Порошенка на президентських виборах була впевненою, в один тур (54,7%). Крим не брав участі в голосуванні, на Донбасі відкрилися лише 9 з 34 дільниць через контроль території сепаратистами. 27 червня 2014 Президент підписав Угоду про асоціацію з Європейським Союзом (економічну частину).

Найбільш радикально налаштовані мешканці Донбасу охрестили державну владу «київською хунтою», а учасників акцій протесту – «майданутими», «бендеровцями» та «фашистами правого сектору». Радикальні представники західних областей узагальнено називають мешканців Донбасу «ватниками», «колорадами» та «рашистами». Змістовно ДНР і ЛНР є військовими хунтами (ЛНР від самого початку, ДНР після перевороту, що відбувся за референдумом 11 травня 2014 р.) з ультраправим клерикалізмом (крайньою націоналістичною

ідеологією), що взяли на озброєння сепаратистську ідею перемоги «Русского Мира» в світі, зірвали президентські вибори, розгорнули переслідування своїх супротивників, використовуючи широкий спектр асоціальних методик (теракти, обстріл житлових масивів аж до руйнування цілих районів, викрадення людей/дітей, рекет, мародерство, залякування мирного населення).

Протистояння інститутів та їх структурних одиниць обумовлене не лише (й не стільки) ідеологічними позиціями, «скелетами» у шафі обранців Майдану, скільки переділом крупного капіталу в Україні. Інформаційно-політичне поле України перетворилося на «війну» І. Коломойського та Р. Ахметова, в якій парламент, прем'єр-міністр, ЗМК, а відповідно, фінансова, банківська, медійна та економічна системи країни стали заручниками олігархічних непорозумінь. Нічого особистісного – лише бізнес, результатом чого стають зламані долі простих людей, які втрачають роботу (через закриття підприємств чи зміну режиму роботи) або мусять переселитися в інші області, куди переводять фірми їх власники, зламана психіка та відсутність соціального комфорту внаслідок олігархічних баталій на центральних українських телеканалах і в Інтернеті.

Непопулярні рішення А. Яценюка (КМУ) та лобювання президентом П. Порошенком питання про розпуск ВРУ та дострокові вибори парламенту 26.10.2014 р. – ознаки двох тенденцій. Перша – централізація влади в руках президента (бажання мати ручні ВРУ і КМУ для відносної незалежності від олігархів у т. ч.). Тенденція не нова й саме з нею боровся Майдан. Друга тенденція – несамостійність рішень держави (владних інститутів), що склалася внаслідок практичної відсутності незаангажованих чиновників, які б не виконували волю, не підігравали олігархам чи не були б самі представниками крупних ФПГ. Тому рішення КМУ виконують функцію терезів між лідерами крупного бізнесу. Відповідно й фракції в парламенті, підтримуючи своїх патронів голосують/не голосують за них. Тиск Президента на ВРУ результує неприйнятими ініціативами Уряду. Вихід – націоналізація бізнесу усіх крупних олігархів за умов війни (що повністю співпало б з вимогами усіх майданів у країні й примирило б суспільство, давши карт-бланш державі) залишається мрією пересічного українця. Поки що урядові «санкції» діють вибірково, з оглядкою на власника. Залізорудний сектор Р. Ахметова є розмінною монетою президента. А. Яценюк, навпаки, складає враження гравця на полі «господаря Донбасу». Доказом тому можуть виступати його фінансові ініціативи, які суперечать політиці Президента і податковим ініціативам І. Коломойського. Голосування за проект Закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України...», в якому гірничодобувний бізнес СКМ залишався недоторканим, на відміну від інших галузей економіки теж підтверджує гру на користь Р. Ахметова, що отримала підтримку з боку фракції С. Курченка та С. Арбузова «За мир і стабільність» (див. голосування у ВРУ).

Криза державного управління в Україні, яка на тлі тривалої неякісної системної трансформації та безвідповідальної державної влади вивела людей на вулиці, змусила шукати зовнішнього патрона для вирішення внутрішніх проблем. На думку автора, це добре організована помилка і крок назад від самоусвідомлення соборності та самодостатності української нації, яка проходить випробування зброєю. Прийде час, коли більшість українців переконуються, що доки влада не стане простим ретранслятором суспільства, інтереси останнього не стануть пріоритетними.

Соціокультурний зріз протестів кінця 2013 - першої половини 2014 рр. в Україні

Для характеристики соціокультурного зрізу непорозумінь держави і суспільства важлива історична пам'ять, яка трансформується в соціальний дисплей та специфіку інтеракцій соціальних ролей із локальними домінантами під час великих криз. Для українського суспільства – поліетнічного, мультикультурного, ідеологічно та соціально неоднорідного – тривалий час було притаманне панування правлячого класу (посадові повноваження + фінансово-економічні важелі впливу), який ефективно використовував регіональні соціокультурні відмінності для усунення соціально-економічних та політичних питань. Проте вічно це тривати не могло. Для системи, що трансформується, особливо важливо постійно розуміти на кого спирається влада. Якщо держава спирається на олігархів та діє

в їх інтересах, то характер гібридності режиму буде тяжити у бік автократизму чи тотального контролю системи Центром (незалежно від персони президента). Якщо ж на суспільство – то демократичні тенденції будуть прагнути паритетності його з державою.

Соціальний контракт України тривалий час був схожий на «Модель осілого бандита» МакГіра – Олсона [17]. Держава в цій моделі перебуває в стані анархічної влади, а система може виявитися нежиттєздатною з цілого ряду причин. За такого розвитку подій на місці колишньої анархічної структури через якийсь час виникає система, в якій деякі індивіди або групи (як владні, так і ФПГ) мають переваги в здійсненні насильства перед усіма іншими індивідами або групами, але не володіють такими перевагами один перед одним (триває війна клік).

Аналізуючи хвилі громадських протестів, бачимо, що усі вони виникали на тлі внутрішньовладних непорозумінь (протистояння уряду чи парламенту з президентом) і використовувалися олігархами для перерозподілу ресурсів у країні шляхом приведення до влади «свого» президента. У цьому контексті Україна має вже напрацьований досвід кон'юнктурних майданів та страйків. Майдани за цілісність країни кінця 2013 року – перші в українській історії протести, які продемонстрували високу самоорганізацію громади та показали суспільство реальним політичним актором. На думку автора, у 2017 році потрібно очікувати народження нової пасіонарності, поширення активістської політичної культури за масштабом та кількістю учасників. Результати військового конфлікту на Донбасі та парламентських виборів 2014 стануть умовою подальших протестів, суспільний протест зростатиме в період 2014-2017 рр.). Розвиток державної влади можливий за двома сценаріями: повторення попереднього циклу автократії з орієнтацією на олігархів чи новий цикл компромісного діалогу суспільства і держави в Україні.

Висновки

Необхідно усвідомити соціальні активи і пасиви Майдану для порозуміння держави і суспільства в контексті подальшої модернізації країни:

1. Протягом років незалежності Україна майже не вела політику формування єдиної національної (політичної) ідентичності, дозволяючи чужим ідеологічним осередкам (таким як «Русский Мир», Центри НАТО та Євроатлантичної інтеграції України, румунські рухи) формувати широкі кола власних прихильників серед молоді та інтелектуальної еліти, громадських об'єднань та інформаційних агенцій. Особливо вдалою була їх діяльність на територіях з прикордонною ідентичністю (АРК, Донбас, Буковина), які виявилися осередками сепаратизму. Для подолання таких тенденцій державі потрібно переглянути політику відтворення політичної нації українців, враховуючи етнічні та регіональні характеристики, залучаючи суспільство як до національного брендингу, так і до самоорганізації територіальних громад з метою управління містами та регіонами. Ключовими чинниками за таких умов мають стати корекція політики у бік прозорості дій і рішень держави та органів місцевого самоврядування, зміцнення соціального капіталу в суспільстві та відтворення політичної ідентичності держави-нації на базі територіальних та етнокультурних ідентичностей резидентів територій. Соціальний капітал громади та капітал лояльності (відданості) окремих груп за таких умов здатний стати інструментом розв'язання протиріч між державою та суспільством унаслідок трансформації міжособистісної довіри громадян в інституційну довіру владі (як до членів своєї громади) та утворення генералізованої суспільної довіри.

2. Ведення АТО та її інформаційний супровід, враховуючи жертви серед мирного населення, руйнування інфраструктури, блокування постачання в населені пункти продуктів і медикаментів, пропагандистський негативний ефект російськими ЗМК, що пояснює підтримку сепаратизму на референдумі. Усе це здатне в суспільній свідомості створити нову підставу протистояння Заходу і Сходу на осі «ви (Донбас) винні у тому, що ми за вас гинули та за відтворення на ваших територіях терору», а на Донбасі (особливо в промислових невеликих містах Донеччини та прикордонних з РФ територіях Луганщини), як наслідок, соціокультурну єдність буде остаточно поховано навіть у разі відновлення адміністративної спроможності української держави на цій території. Той рівень ненависті, який зараз існує між носіями різних ідеологічних чи геополітичних позицій, дивовижний. Склалася картина

світу неприйняття опонентів, зникла можливість бачити в них не таких самих людей, як ти сам, а фактично демонізувати їх, радіти їх фізичному знищенню (не тільки бойовиків, а й тих мирних людей, які дотримувалися інших позицій). Зараз така екзальтація існує з обох сторін, і це говорить про те, що суспільство вже функціонує в режимі громадянської війни, вже готове існувати у режимі партизанщини та доносів. Держава за таких умов відповідальна за подальше мирне відновлення ментально єдиної України. За таких умов нова інформаційна політика, перегрупування професійних кадрів, відновлення держзамовлення на перше робоче місце по всій Україні, міжпрофесійна стратифікація регіонів та спільні соціальні проекти можуть пом'якшити вказану тенденцію.

3. Сакральна цілісність українського суспільства є цінністю. Для закріплення її після перемоги України у війні на Донбасі потрібно працювати над центром структури українського тексту. Першочерговим у трансформаційних процесах є означення моделі соціуму, на досягнення якої він спрямований, і стратегії, що інституціонально конституювала б багатомірний соціокультурний простір з його автентичними властивостями за допомогою Центру структури політичного тексту України – тобто тими цінностями й антицінностями, які сприймалися би більшістю народу України однаково. В Україні даний концепт не реалізовується. Стрижнева сутність модернізаційної моделі, про яку йдеться, криється на гено-рівні цього політичного тексту, тобто у глибинному, архетиповому, аутентичному пласті соціокультурних цінностей народу. Українське суспільство трансформується досить повільно, постійно змінюючи внутрішні і зовнішні вектори процесу за рахунок мотивів політичної цілеспрямованості того чи іншого політичного гравця (санкціонованого «державою»). Конституційні зміни, творення законів з метою захистити свій бізнес і олігархічні інтереси, меседжі і промови політичних гравців, які спрямовані на отримання політичних дивідендів, не сприймаються українським народом, оскільки не зорієнтовані на архетипово задані і властиві саме українським реципієнтам цінності і не апелюють до реальних і бажаних українцями перспектив.

4. Регіональні протиріччя суспільства і держави в Україні показово втілюються на Сході. Донбас в українському дискурсі завжди почував себе обранцем. Тісне переплетення історичного розвитку, інтересів і господарства двох областей України – Донецької та Луганської, зумовили неформальне об'єднання їх у загальний історико-культурний та економічний регіон Донбас (Донецький кам'яновугільний басейн). Фраза «Донбас годує всю країну», що мала сенс наприкінці 1960-х – поч.1970-х рр., за часів СРСР, трансформувалася в міф та проросла в свідомості представників цього регіону стереотипами «шахтар і металург – гордість країни», «чорне золото – сила Донбасу», «Донбас сам себе прогодує», «Донбас – сила і краса України». Щоб розуміти чому мешканці Донбасу демонструють відмінну від усієї України прикордонну самоідентичність, потрібно врахувати, що: 1) це – прикордонний регіон з РФ, яка ні на один день з 1991 року не припиняла тут свою пропаганду. На тлі відсутності державної політики формування єдиної політичної нації, це мало результат – територіальна ідентичність («я з Донбасу») пріоритетніша за громадянство. На Донбасі завжди, починаючи з радянських років, оберталися величезні гроші, існували бюджетні тіньові схеми, що притягувало в регіон кримінал. Мешканці Донбасу (як верхівка, так і робочий клас) були заможними за радянськими показниками добробуту і мали державну шану. Суспільство тут почувало себе значущою ланкою державних процесів. Але з середини 1970-х рр. вугільне джерело фінансового обігу затребувало великих іноземних інвестицій та державних субвенцій. Через те, що отримання дивідендів від таких «вкладів» – процес важкий, довготривалий та ненадійний, уряд СРСР почав згортати усі держпрограми розвитку вугільної галузі та повністю їх закрити через занепад СРСР. У світі закінчилася ера вугілля як палива, й проблемний Донбас із депривацією населення отримала Україна. Тут часто й зараз присутня невідповідність бажаного і реально можливого. На Донбасі 33% людей – у віці за 60, чого немає в жодному регіоні. Вони родом із СРСР, тобто все найкраще в житті вони пов'язують з радянським періодом. Це обумовлює пріоритетність медіа-покриття російських ЗМК, високий рівень довіри до президента РФ В.Путіна, тісні економічні, культурні, родинні, наукові взаємозв'язки з РФ та її Південним федеральним округом насамперед, російськомовність

населення. Вони не стільки проросійські, скільки прорадянські, але на тлі останніх політичних перетворень, разом з першою категорією, вони «зробили» псевдореферендум 11 травня 2014 р., голосуючи проти «фашизму» в образі України; 2) Паралельно з тим, відповідаючи на конкретні питання, ідею відокремлення області (регіону) від України та приєднання до іншої держави підтримали лише 8%. Тільки 17% населення Донбасу хотіли би, щоб їх область вийшла зі складу України і створила свою незалежну державу (ДНР або ЛНР). Дослідники підкреслюють, що сепаратистські настрої в цілому в Україні більше підтримують люди старшого віку. Так, серед молоді до 30 років хотіли би від'єднати свою область і приєднати до іншої країни 13%, серед людей, яким за 55 років – 29%. Водночас значна частина населення (32%) вважає, що між західними і східними регіонами України існують глибокі політичні протиріччя, мовні та культурні відмінності, а також відмінності в економічному розвитку. Більше того, ці люди переконані, що в перспективі ці регіони можуть роз'єднатися, щоб створити свої держави, або ж увійти до складу інших держав. Найбільше такі ідеї популярні на Донбасі (58%) і на Півдні (48%), найменше така думка поширена в Центрі (20%) і на Заході (20%). На Донбасі ця думка про істотні суперечності між регіонами особливо поширена серед людей старшого віку – так думають 66% людей, яким за 55 років, і 49% – у віці до 30 років; 3) За чисельністю та щільністю населення Донбас є суперполіетнічною площадкою (тут мешкають представники 130 етносів), Донецька область – це трохи більше 4% території, 10% населення, 15% – валового продукту і 25% експорту, але цей регіон сьогодні дотаційний. За умов, що кількість населення робить цей регіон вагомим електоральною картою, Донбас завжди отримував своє політичне представництво й відповідно бюджетне фінансування. Донбас дуже відрізняється від майже усіх регіонів країни за обігом капіталу, рівнем бізнес-адміністрування, кількістю міжнародних представництв та заходів світового рівня, внаслідок чого, «донецькі» (ФПГ та еліта) протягом років незалежності постійно виступали медіатором між державою та суспільством, пишучи сценарій вистав задля своєї вигоди. Мешканці регіону ставали заручниками своїх олігархів, претензій РФ та офіційного Києва. Україна мала періоди, коли Донбас ставав більш серйозним гравцем, ніж держава. Один з таких періодів – предмет нашого дослідження.

5. Контрольні точки взаємовідносин держави і суспільства сьогодні закріплюються кров'ю мирних громадян Донбасу. Тут за єдину, сильну і вільну Україну кладуть свої життя українські солдати і офіцери з різних куточків країни. Тут представники РФ з особливою жорстокістю намагаються встановити «сіру зону» з назвою «Новоросія». Точку неповернення вже пройдено. Раціонально, Україну до протестів зими 2013 року характеризує: монополізація країни, зuboжіння народу, вихолощення середнього класу, зростання зовнішнього боргу, залежність від зовнішніх гравців, зрада національних інтересів державними діячами, «партійна доцільність», порожній політичний текст, примітивні соціальні ліфти, високий відсоток урбанізації і оголення прикордонних територій, ручне регулювання виборів, партій, свобод і прав громадян, незахищеність громади. Україна сьогодні це – втрата територіальної цілісності країни, зруйнована інфраструктура, непрацездатна економіка, зuboжіння народу, залежність країни від зовнішніх гравців, зростання зовнішнього боргу, «партійна доцільність», примітивні соціальні ліфти, заангажований політичний текст, незахищеність громади, мобілізація населення без оголошення війни, міграція і еміграція, прагнення до монополії в країні шляхом військових дій, переділу бізнесу та інформаційних війн персональних внутрішніх гравців та їх «продуктів» – партій, одіозних персон, батальйонів і територій.

6. Аналіз протиріч суспільства з державою в Україні, які були висвітлені Майданом і подіями після нього, свідчить про те, що для подальшої модернізації країни необхідно усвідомити принципову розбіжність між Україною «до» і «після» – згуртованість Громади. І зараз її час. Український народ або разом закріпить курс на вільну європейську країну, або знову дозволить владі вирішувати долю своїх дітей. Донбас та війна на Сході залишаться в політичній історії незалежної України як випробування на цілісність та міцність національного духу. Закріплення перемоги та відтворення мирного життя в зонах АТО можливе лише за умов призначення військових губернаторів (на штатт післявоєнної Німеччини) та недопущення старої еліти до органів місцевої влади. Громада Донбасу перероджується на очах. Донбас вперше усвідомив цінність держави і силу суспільства. Контрольною точкою

перемоги народу України та встановлення компромісного шляху розвитку стане практика усвідомлення територіальними громадами себе реальними політичними акторами, здатними вимагати прозорості державних рішень, самостійно захищати свої інтереси та реальними вчинками відтворювати перспективи вільної самодостатньої країни.

1. *Басовская Н. И.* Столетняя война: леопард против лилии / Басовская Н. И. – М., 2002. – 349 с.
2. *Майдан-декабрь и Майдан-февраль: что изменилось?* [Електронний ресурс] / Киевский международный институт социологии. – Режим доступу : <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=226&page=2>.
3. *Пресс-конференция А. Бородая и И. Стрелкова* [Електронний ресурс]. – Донецк. – 2014. – 10 июля. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=08KdvFpz-84>.
4. *Failed States Index 2013* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ffp.statesindex.org/>.
5. *Зубаревич Н. В.* Развитие крупных городов России. С креативного неба на землю : лекция в рамках проекта «Городские среды» 31 марта 2014 г. в ННГУ им. Н. И. Лобачевского [Електронний ресурс] / Н. В. Зубаревич. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=YmRhD5tcsY8>.
6. *Бурдье П.* Социальное пространство: поля и практики / Пьер Бурдье ; [пер. с франц. ; отв. ред. пер., сост. и послесл. Н. А. Шматко]. – М. : Алетейя, 2007. – 576 с. – (Серия: «Gallicinium»).
7. *Крістева Ю.* Полілог / Ю. Крістева. – К.: Юніверс, 2004. – 482 с.
8. *Крістева Ю.* Самісобічужі / Ю. Крістева. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 262 с.
9. *Соссюр Ф.* Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр. – М. : КомКнига, 2007. – 278 с.
10. *Cove Stephen Richards.* The Seven Habits of Highly Effective People / Cove Stephen Richards. – 1989. – 213 p.
11. *Ворожейкина Т.* Может ли общество изменить государство: новые протестные движения и революция в Украине : доклад на «Московской школе гражданского просвещения» [Електронний ресурс] / Т. Ворожейкина. – Голицыно, 2014, июнь. – Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=yvnXos_sk0E.
12. *Нагорняк Т. Л.* Брендинг території як державна та регіональна політика : [монографія] / Нагорняк Т. Л. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж», 2013. – 367 с.
13. *Лещенко С.* Борьба с теневой экономикой может вылиться в социальный кризис [Електронний ресурс] / С. Лещенко. – Режим доступу : http://institute.gorshenin.ua/news/1100_borba_s_tenevoy_ekonomikoy_mozhet.html.
14. *Теневой сектор экономики Украины в 2013 году* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://112.ua/ekonomika/tenevoy-sektor-ekonomiki-ukrainy-v-2013-godu-sostavil-poryadka-150-mlrd-dollarov-ekspert-20904.html>.
15. *Экономический раскол Украины* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://voprosik.net/ekonomicheskij-raskol-ukrainy/>.
16. *Nations in Transit 2013* [Електронний ресурс] // FreedomHouse. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2013>.
17. *The 2012 legatum prosperity index* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prosperity.com/Countries.aspx>.
18. *The Happy Planet Index* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/ratings/happy-planet-index/info>.
19. *Пискунов В. В.* Концепт общественного договора: классические и современные формы : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук / В. В. Пискунов. – М., 2005. – 21 с.